

Fıkıhta Kritik Analitik Yöntem

Prof. Dr. Murat Şimşek*
İslami İlimler Fakültesi, Karabük Üniversitesi, Türkiye

Özet

İslami ilimler, vahiyle başlayan epistemolojik düzlemin ontolojiyle irtibatının neticesi teşekkül etmiştir. Bu ilimlerin metodoloji içerikleri fıkıh, kalam ve tasavvuf ilimleridir. Örneğin fıkıh ilmi Kur'an ve sünnette yer alan bilgileri belirli kriterlerle ve metodolojik formatta bilimsel bir branşa dönüştürmüştür. Bu esnada rivayet, meratib, tevil vb. yöntemlerle birlikte kritik analitik yöntemi de kullanmıştır. Bu bildiride fıkıh ilminin hem furu, hem de usul olarak gelişimine dikkate aldığı kritik-analitik yöntemlere işaret edilecektir. Özellikle haber-i vahidin kabulü, umum-ı belvada varit olan haberlerin durumu, rivayetler arası çelişkilerin giderilmesi, kıyas esnasında illetin tespit yöntemleri, lafızların anlamlarını tespit ve yorumlanmasında dil kurallarının işletilmesi, fetva verirken müsteftinin durumunun kritik edilmesi, yargılama esnasında kuralın olaya uygulanması vb. konularda kritik analitik bir yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Analitik yöntem asgari düzeyde bir tutarlılık için gereklidir. Fıkıh sadece analitik yöntemi kullanmamıştır. Bununla birlikte ilgili süreçte birçok yöntemden yararlanmışır. Bu bildiride kritik analitik yöntemin kullanıldığı öngörülen örnekler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kritik, Analitik, Yöntem.

Fıkıhta Kritik Analitik Yöntem

Abstract

Islamic sciences were formed as a result of the connection of the epistemological plane, which started with revelation, with ontology. The methodology of these sciences is fiqh, kalam and mysticism. For example, the science of fiqh has transformed the information contained in the Qur'an and sunnah into a scientific branch with certain criteria and methodological format. In the meantime, narration, maratib, interpretation, etc. He also used the critical analytical method along with the methods. In this paper, it will be pointed out the critical-analytical methods that the science of fiqh considers for its development both as a form and as a method. In particular, the acceptance of the news, the status of the news in public, the elimination of contradictions between the narrations, the detection methods of the disease during the comparison, the use of language rules in determining and interpreting the meanings of the words, the criticism of the mustaft's situation while giving the fatwa, the application of the rule to the event during the trial, etc. It is seen that a critical analytical method is used in the subjects. The analytical method is required for a minimum of consistency. Fiqh did not use only the analytical method. However, he has benefited from many methods in the related process. In this paper, it will be focused on the examples where the critical analytical method is used.

Keywords: Fiqh, Fiqh Method, Critical, Analytical, Method.

1. Giriş

Hız. Peygamber (s.a.v.) “Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularının peşinde koşup da Allah'tan bağışlanma dileyendir” buyurmuştur. Hız. Ömer de “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz” diyerek kişinin kendini muhasebe / kritik etmesinin önemine dikkatleri çekmiştir.¹ Kritik ve analitik düşünme bir anlamda akıl ve yorumlama süreçlerinde klasik İslami ilimlerin bir kriteri olarak görülebilir.

¹ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 25.

Nitekim kritik analitik düşünme, fıkıhın da tarihi süreçte kullandığı dakiklik, muhakeme, çıkarım, tasnif, kıyaslama, tümevarım (istikra), tümdengelim (istintâc) ve soyutlama gibi argümanları içermektedir. Kritik analitik düşünme istemsiz ve sistemsiz düşünmeden farklı olarak farkındalığı yüksek, idrak mertebesinde sistemli bir düşüncüyü ifade eder. Nitekim fıkıh düşüncesi de bu minvalde bir bilimsel faaliyetin adıdır. Bir anlamda düşüncenin grameri olan mantığın İslam düşünce tarihindeki konumuna benzer şekilde kritik analitik düşünmenin de İslami ilimlerde yer aldığı söylenebilir.

Fıkıhın kurucu düşünürü Ebu Hanife şöyle demiştir: “Cevap çoğalınca, doğru gizlenir” ve “Niçin? sorusunun arkasında büyük bir aslan vardır.” Buna göre bir kişi kendisine yöneltilen soru karşısında “şu şöyle demiştir, şu da şöyle demiştir” diyerek birbirine zıt kavilleri zikredince doğru cevap bilinemez ve doğru bir netice ortaya çıkmaz. Yine Ebu Hanife “Eğer ‘niçin?’ sorusu olmasaydı insanların hepsi fakih olurdu” demiştir. Bu durumda kişiye görüşünü hangi gerekçeyle söylediği sorulunca, konu münazaraya açılmış olur ve iddiasıyla ilgili deliller değerlendirilmeye alınır.² Yani doğru sonuca ulaşabilmek için doğru soruları sorabilmek gerekir. Ebu Hanife’nin fıkhi meseleleri tasvir edip, onlara cevaplar verdiği, onların sebep ve gerekçelerini (*illetler*) açıklayıp, bunlar üzerine fıkhi bina ettiği görülür.³ Nitekim İmâm Şâfi’î’nin “İnsanlar fıkıhta Ebu Hanife’nin ‘ıyâlidir’⁴ sözünün de fıkıhın sistemleştirilmesi ve bölümlenmesini (*tebvîb*) ifade etme ihtimali büyüktür.⁵

2. Fıkıh Usulünde Kritik Analitik Yöntem

Fıkıh usulünde kritik analitik düşünme yönteminin kullanıldığı en öncelikli konu kıyas ve istihsan bahisleridir. Nitekim kritik analitik yöntemde argümanların farkındalığı oldukça önemlidir. Argümanlar bazen ‘çünkü’, ‘zira’, ‘dolayısıyla’, ‘bu sebeple’ gibi ifadelerle bazen de bunlar açıktan zikredilmeksizin sebep-sonuç ilişkisi veya bağlam çerçevesinde gerekçelendirilir.⁶ Fıkıh ilminde bunu sağlayan şey kıyastaki illet (gerekçe) bahsidir. Fıkıh usulünde illet, hükmün kendisine bina edildiği şeydir. Bu gerekçeler bazen Kur’an ve sünnette açıkça beyan edilebilirken (mansûs illet), çoğunlukla da araştırma neticesi elde edilebilir (makul illet) tarzdadır.

Analitik düşünme biçimine en uygun örneklerden biri ise fıkıhtaki istikra ve istintâc yöntemleridir. Fıkıhta gerçekte yöntemin adı kıyastır. Bir anlamda kıyas, meselelerin külli esaslara / genel kurallara ırcası demektir. Ebu Hanife’nin yaptığı kıyasın diğerlerinininkinden farkı *istikra* yöntemiyle külli kıyasa / genel kurallara ulaşması ve o küllileri tekrar geriye doğru meselelere uygulamasıdır (*istintac*). Kritik analitik düşüncenin kavramlarıyla söylemek gerekirse tümevarımsal ve tümdengelimsel argümanları kullanmasıdır. Yine Ebu Hanife bu yöntemin olasılık ve kesinlik derecesi hakkında fikir sahibiydi. Yani fıkıhın zanni alanda bir akıl yürütmeyle ortaya çıkacağını bilmekteydi. Nitekim sağlam bir mantığa dayansa da tümevarımsal argümanlar hatalı bir sonuca götürebilmektedir. Tüm deliller zanlının suçlu olduğunu gösterdiği bir durumda bile az da olsa onun masum olma ihtimali her zaman söz konusudur.

Nasıl ki kritik analitik düşünme tutarlı, dengeli, uyumlu, olayları neden-sonuç ve geçmiş-bugün-gelecek eksenlerinde doğru okumayı ve doğru yorumlamayı amaçlayan; kendi fikri kadar çevredeki bireylerin his ve değerlendirmelerini doğru olarak öngörmeyi hedefleyen bir yöntem ise,⁷ fıkıh da Allah (cc) ve Hz. Peygamber’in maksadını, dinin gayesini, naslların amacını isabetli bir şekilde anlayıp tutarlı ve sistemli bir şekilde yorumlamayı gaye edinen bir

² Şimşek, “ed-Dürrü’l-Münazzam... Tahkikli Neşri,” *İHAD*, s. 430.

³ Abdülaziz Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, I, 30. Bâbertî, *en-Nüketü’z-zarîfe*, s. 32-33, 70.

⁴ Saymerî bu sözü İmâm Şâfi’î’den “insanlar kıyas ve istihsânda Ebû Hanîfe’nin ıyalidir” şeklinde nakletmektedir (Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 26).

⁵ Bâbertî, *en-Nüket*, s. 34.

⁶ <https://www.kritikanalitik.global/kritik-dusunme-uzerine-pratik-bir-kilavuz/>.

⁷ <https://www.kritikanalitik.global/kritik-ve-analitik-dusunme-nedir/>.

ilmi disiplindir. Kritik düşünme sadece mantıklı veya analitik düşünmeden ibaret olmadığı gibi, fıkıh da sadece kritik analitik yöntemden ibaret değildir. Fıkıh, uygulama esnasında örfü dikkate alarak psikolojik ve sosyolojik faktörleri de içeren bir yöntemi kullanmıştır.

Fıkıh usulü konuları içerisinde rivayete dayalı haberleri kritik etme konusunda bir yöntem geliştirilmiştir. Haberleri kaynağına aidiyeti ve taşıdığı bilgi değeri bakımından tasniflere ayırmıştır. Örneğin haber-i vahid denilen bir veya birkaç kişi tarafından aktarılıp zanni bilgi değeri taşıyan haberlerle, yalan üzere birleşmeleri imkânsız sayıda gruplar tarafından aktarılarak kesin bilgi içeren haberleri birbirinden ayırmıştır. Yine zanni bilgi değeri taşıyan bir haberin herkesi ilgilendiren ve şahısların değil, toplumun mutlaka muhatap ve haberdar olması gereken konularda (umum-ı belvada) varit olup buna aykırı bilgi getirmesinin kabul edilemeyeceği ilkesi de böyledir. Yine birbiriyle çelişik bilgiler içeren rivayetlerin kritik edilmesine yönelik diğer ilkeler de burada anılabilir. Nitekim kritik analitik yöntemde bir konuya şahit olan veya o konuda uzman olan kişinin aktardığı bilgi ile böyle olmayanların aktarımları eş değer değildir. Bilgi kaynağının yeterliliği, doğruluğu, önyargı taşıyıp taşımadığı ve bir bütünlük içerisinde değerlendirilip değerlendirilmediği gibi kriterler kritik analitik yöntemin bilgi kaynağını değerlendirmede kullandığı esaslardır.⁸ Fıkıh usulü de haber değeri taşıyan bilgileri bir bütünlük içerisinde değerlendirerek sistemli bir şekilde yorumlama yöntemini benimsemiştir.

Kritik analitik yöntemde dili yanlış kullanmak veya anlamaktan kaynaklı engellerin ortaya çıkacağı söylenir. Fıkıh usulü dil meselelerine son derece önem vermiş ve Kur'an ve sünnet lafızların anlamlarını tespit ve yorumlamada dil kurallarını dakik bir şekilde işletmiştir. Yine uygulama açısından baktığımızda müftinin fetva verirken müsteftinin durumunu kritik etmesi, yargılama esnasında hakimin hem tarafların beyanlarını hem de kuralın olaya uygulanmasını kritik analitik bir yöntemle değerlendirmesi bu yöntemin kullanıldığı alanlar arasında sayılabilir.

3. Furu Fıkıhta Kritik Analitik

Ebu Hanife'nin kritik analitik düşünce anlamında fıkhı en büyük katkılarından biri varsayımsal sorgulama yani farazi fıkıh düşüncesidir. O, fikhî ölçülebilir varsayımsal sorgulama yöntemine tabii tutarak meleke haline getirmiş ve gelişmeye açık bir disiplin yapmıştır. Nitekim Ebu Hanife önce istikra yöntemi ile küllî kıyasa ulaşarak nasların düzenliliklerini keşfetmiş, bunun üzerine sistemini kurduğu için çağında ve sonrasında meydana gelebilecek tüm problemlere çözüm üretebilecek ve tüm olaylara hüküm verebilecek bir formülü/yöntemi sonraki nesillere bağışlamıştır. Böylece de kendi zamanında dahi "farazî fıkhı" yönelerek sayısızca defa yöntemini test etme imkânı bulmuştur.

Fıkıh oluşum ve gelişim sürecinde analitik yöntemle birlikte sentetik (sentez yoluyla üretilen) önerme yöntemini de kullanmıştır. Analitik yöntemde doğruluk ya da yanlışlık, anlamlarında içkin iken sentetik yöntemde dış dünya ile irtibat da dikkate alınır. Analitik önermelerde "Hiçbir bekâr evli değildir" örneğinde olduğu gibi yüklemde özne içkindir. Sentetik önermelerde ise "Tüm insanlar 5 metreden kısadır" yargısında olduğu gibi dış dünyadan bir ölçü ile irtibat vardır. Yine de analitik yöntem asgari düzeyde bir tutarlılık için gereklidir.

Teorik anlamda furu fıkhın mahiyeti açısından meseleye baktığımızda bir hukuk mantığı ve sistemi çerçevesinde furuun kritik analitik sistemi içeren bir yöntemi kullandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki fıkhın meselelerinin kendi içinde bölümlenmesi (*bâb*), bölüm içi ve bölümler arası muvazenenin sağlanması, sistemin iç denetiminin yapılması gibi özellikleri furu fıkıh sistematığı olarak adlandırabiliriz. Daha sonraları bu gelişme, ekol sistematığı

⁸ <https://www.kritikanalitik.global/kritik-dusunme-uzerine-pratik-bir-kilavuz/>.

olarak adlandırılabilir her mezhebin bir sistematik kurguya ve paradigmaya sahip olduğu, kendilerine ait birtakım kabul ve ilkelerin bulunduğu bir yapıya dönüşmüştür.⁹

Sonuç

İslam düşüncesinde üç temel metodolojik bilim ortaya çıkmıştır. Bunlar fıkıh, kelim ve tasavvuf metodolojileridir. Bu bilimler kendi sistemlerini kurarken kritik analitik yöntemden de istifade etmişlerdir. Özellikle zahir ilimleri temsil eden fıkıh ve kelim ikiz (*tev'emeyn*) bilim dalı ve temel iki yöntem (*usûleyn*) olarak kabul edilmiştir. Fıkıh ilmi açısından bakıldığında hem fûruu hem de usulüyle fıkıhın mantıkla birlikte kritik ve analitik yöntemi de kullandığı görülmektedir. Fıkıhın kaynağı olan Kur'an ve sünnet taşıdığı bilgi ve uygulamanın aktarımıyla tabiin ve tebe-i tabiin asrına ulaştı. Bu asrın ardından fıkıh metodolojisi kurucu imamlar ve etrafındaki âlimler tarafından ortaya kondu. Buradaki bilimsel faaliyette hem nakli bilgi olarak gelen rivayetlerin bilgi değerinin tespitinde hem de bilginin içeriğinin sistemli ve tutarlı bir şekilde yorumlanmasında kritik analitik yöntemin de kullanıldığı görülmektedir.

Fıkıhın teorik izahını ve temellendirmesini yapan usul-i fıkıh ilmi özellikle kıyasın illet bahislerinde, haberlerin bilgi değeri konularında, dil bahislerinde ve nassların maksatlarını yorumlarken kritik analitik yöntemi kullanmıştır. Yine yargılama usulünde ve ifta usulünde bu yöntemden yararlandığı görülmektedir. Fûruu fıkıh meselelerinde ise bir hukuk mektebi ve hukuk sistematığı oluşturulurken hem kritik hem analitik hem de sentetik yöntemden yararlandığı görülmektedir. Özellikle Ebu Hanife'nin sistemleştirdiği farazi fıkıh düşüncesi bunun en bariz örneklerindedir. Yine fûru fıkıhın konu tasnifinde, kavramlarının vazında, kapsam ve içerik sınırlarının tespitinde kritik ve analitik yöntemi kullandığı söylenebilir.

Kaynakça

Abdülazîz el-Buhârî, Alaüddîn b. Ahmed b. Muhammed (ö.730/1330), *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahrîslâm el-Pezdevî* (thk. Muhammed el-Mu'tasimbillah el-Bağdâdî), Beyrut 1414/1994, I-IV.

Apaydın, H. Yunus , "Fıkıh Usûlünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik", (s.323-364), İstanbul: İSAM, 2010.

Bâbertî, Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed (ö. 786/1384), *en-Nüketü 'z-zarîfe fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe*, thk. Bülle el-Hasan Ömer, Riyad 1418/1997.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut 1985.

Şimşek, Murat, "Nûh b. Mustafâ'nın (ö. 1070/1660) *ed-Dürrü'l-Münazzam fî Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam* Adlı Eserinin Tahkikli Neşri," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sayı: 19, s. 423.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi (ö.279/892), *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünneti'l-kütübi's-sitte ve şurûhihâ* içinde), İstanbul 1413/1992, I-V.

<https://www.kritikanalitik.global/kritik-dusunme-uzerine-pratik-bir-kilavuz/>.

<https://www.kritikanalitik.global/kritik-ve-analitik-dusunme-nedir/>.

⁹ Apaydın, "Fıkıh Usûlünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik," s. 339-340.